

ניקולס דרייר

מזיכרון שואה סובייטי לזיכרון שואה פוסט-סובייטי באוקראינה: על הזיכרון הלכוד בין חיפוש זהות ובין בניין האומה בעידן הפוסט-סובייטי

בכל החברות במזרח אירופה הפוסט-סובייטית מתאפיין זיכרון השואה במעשים ובשיח המשרתים את היעד של בניין אומה. במאמר זה ייבחנו הדינמיקה של זיכרון ההולודומור (Holodomor), הרעב הגדול, ושל זיכרון מלחמת העולם השנייה והשואה בברית המועצות, ומאז התפרקותה – באוקראינה, מאפייניהם של זיכרונות אלו והתפקיד שהם ממלאים במשבר הפוקד את אוקראינה מאז 2013.

מאז התפרקותה של ברית המועצות ניכרים חילוקי הדעות בין הפדרציה הרוסית ובין אוקראינה לגבי מאפייניה הפוליטיים, החוקתיים, הטריטוריאליים, הדמוגרפיים, הלשוניים והתרבותיים של אוקראינה בכלל ושל מזרח אוקראינה בפרט, ובשלהי 2013 הם קיבלו אופי של סכסוך ואליםות. סכסוך זה נובע למעשה ממאבק של זהות בין שתי המדינות.¹ אחרי שנפסלה האידאולוגיה המדינית העל-לאומית של הקומוניזם, אשר הקנתה משמעות למסגרת השלטונית, לעמים וללאומים הכלולים בה ולאזרח כפרט, פעלו רוסיה ואוקראינה כדי לבנות את עצמן מחדש כמדינות לאום. לצורך זה הן נזקקו לסיפורים (נרטיבים) לאומיים חיוביים, למשהו ש"יש לזכור מן העבר" ו"להמשיך",² היסטוריה שנועדה לספק יעד וזהות לאומיים ולהעניק משמעות וכוח מלכד לקולקטיבים החברתיים של כל אחת מהן.

לדברי הפילוסוף והוגה הדעות הדתי ג'ונתן זקס (Sacks), זהות "באה עמוסה בהיסטוריה, בזיכרון, בתחושה של העבר ושל עוולותיו ובמקבץ רגישויות מוסריות שאין להפרידן מזהות: נאמנות, כבוד ויראת כבוד".³ ב-1990 התייחס ההיסטוריון טוני ג'ודט (Judt) ברוח דומה לעמי מזרח אירופה, אך נקט לשון ישירה יותר:

כל העבר שהם יכולים להתרפק עליו – וכאן טמונה הבעיה – הוא בדיוק מה שהם מקבלים עתה: רטוריקה לאומנית, דגש חזק על זהות של אומה ודת

וכעס עמוק על הנזק שנגרם למדינה לא רק בידי קומוניסטים, אלא גם בידי מדינות אחרות.⁴

אוקראינה, מדינה בעלת עבר היסטורי של זהויות רבות ומתחרות – אתניות, לשונית ותרבותיות – נדרשה לפלס את דרכה בכל הנוגע למעמדה הדו-משמעי הכלכלי, הגאופוליטי, הדמוגרפי והתרבותי במישור האזורי, במישור הבין-לאומי (בין חלקים מערביים יותר של מזרח אירופה ובין רוסיה) ובייחוד במישור הלאומי (בין הרוב הדובר רוסית במזרח ובין האוכלוסייה הדוברת אוקראינית במערב).⁵ לעומת זאת, בשנות שלטונו של הנשיא פוטין ברוסיה הפוסט-סובייטית, "החרדה ביותר לגבי מקומה בעולם",⁶ ובייחוד מאז 2012, ניכר בה נאור-ביוזיוניזם, המתגר את מה שנתפס כסדר עולמי חד-קוטבי ומבסס את איתנותה של רוסיה במערב לשם שיקום כבודה הבין-לאומי כמעצמה גדולה. משמעות הדבר כלפי פנים הייתה ריכוזיות פוליטית, אֶטְטִיזְם, ומסורתיות שמרנית, שנועדו ליצירת אחדות חברתית.⁷

לפני שנתחיל בדיון מן הראוי לסרטט בקווים כלליים את העובדות ההיסטוריות המרכזיות המגדירות את השיח ההיסטורי ואת הזיכרון כפי שינותחו להלן. אחת מנקודות הייחוס המרכזיות בשיח היא ההולדומוור. ב-1932-1933 גרמה מדיניות החרמת הגרעינים של סטלין לרעב מלאכותי בדרום-מערב ברית המועצות, והוא גבה את חייהם של 2-3 מיליון נפשות לפחות באוקראינה, בהם אוקראינים אתניים ובני לאומים אחרים. הפגיעה באוקראינים האתניים הייתה הקשה ביותר. ההרעבה נבעה מרצונו של סטלין לאלץ אוקראינים ואיכרים אחרים להסכים לאמץ את מדיניות ההלאמה הסובייטית.⁸ במלחמת העולם השנייה הושפעה אוקראינה הסובייטית מן הכיבוש הגרמני, שהחל בפלישה של גרמניה הנאצית לברית המועצות ביוני 1941. לדברי אלכסנדר קרוגלוב (Kruglov), בין יוני 1941 ליוני 1942 היו ברפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית יותר מ-2.47 מיליון יהודים, ובאמצע 1941 היו כ-2.7 מיליון יהודים בשטח של אוקראינה הפוסט-סובייטית כיום.⁹ בשלוש השנים הבאות רצחו הנאצים ושותפיהם באוקראינה כ-1.5 מיליון יהודים לפחות, כמעט מחצית מכל קורבנות השואה הסובייטים ויותר מרבע מכל קורבנות השואה באירופה.¹⁰ בכל השטחים הכבושים של ברית המועצות נרצחו בשואה לפחות 2.5 מיליון יהודים סובייטים.¹¹ ההערכה היא כי מלחמת העולם השנייה, הקרויה ברוסיה הפוסט-סובייטית "המלחמה הפטריוטית הגדולה", גבתה את חייהם של 20-27 מיליון נפש בברית המועצות, אזרחים ואנשי צבא. מכאן שברית המועצות תרמה את התרומה הגדולה ביותר למאמץ המלחמתי של בעלות הברית נגד גרמניה הנאצית, ורוב ההרוגים הסובייטים בקרב היו רוסים אתניים.¹²

בחפשו זהות לאומית¹³ פנו רוסיה ואוקראינה הפוסט-סובייטיות לשיחים ולרטוריקה פוליטית ששורשיהם נעוצים באירועים ההיסטוריים בשנות השלושים,

במלחמת העולם השנייה ובשואה. רוסיה הפוסט-סובייטית, בראשותו של הנשיא פוטין, אימצה את הניצחון הסובייטי על גרמניה הנאצית כ"מיתוס יסוד",¹⁴ ואילו אוקראינה אימצה את "רצח העם" בהולודומור כ"מיתוס היסוד" שלה,¹⁵ או במילים קולעות יותר, כ"טראומה הנבחרת" שלה.¹⁶ ואמיק וולקן (Volkan) הגדיר "טראומה נבחרת" במונחים של רגשות השפלה, חוסר אונים, קורבנות ואבדות עצומות שחולקת קבוצת אנשים גדולה.¹⁷

אירועים היסטוריים כאלה והשיח המתנהל בעניינם בשתי המדינות עומדים גם בחזית הרטוריקה והצידיק הפוליטי בסכסוך הנוכחי על עתידה של אוקראינה, הכוללים גם רכיבים של דמוניזציה הדדית. איש מדע המדינה ריצ'רד סקווה (Sakwa) סבור כי שורשי המשבר האוקראיני הזה בשנים 2013–2015 נעוצים ב"סתירות פנימיות שבעבעו החוצה מאז קבלת העצמאות ב-1991, אך שורשיהן חוזרים אחורה למועד עלייתה של רוס והצורה השונה שהיא קיבלה בקייב ובמוסקבה – חלוקה בין אוקראיננים ובין מְלֹרוֹסִיזִים".¹⁸ אף שאפשר לראות באוקראינה "צד אחר של רוסיה עצמה, שהרי רוסיה היא בהכרח חלק מן הזהות האוקראינית",¹⁹ מאבקה של אוקראינה על זהותה הלאומית נסב על קבלתה או שלילתה של עובדת היותה השכנה ההיסטורית, התרבותית והגאופוליטית של רוסיה, ועל היחס ל"אחר",²⁰ על רקע מחלוקות פנימיות ואזוריות מורכבות ביותר. סקווה מתאר את מאבקה האידאולוגי של אוקראינה כמאבק בין "שתי השקפות נוגדות על מהותה של מדינה", דהיינו בין מצב של "לאומנות מוניסטית", "אוקראיניאניזם", השואף למדינה שהיא "רשמית חד-לשונית, אחידה ובעלת ייחוד תרבותי",²¹ ובין דגם פלורליסטי של הכללה לאומית,²² כלומר דגם "מְלֹרוֹסִי",²³ שביסודו מוכן להתיר יותר משפת מדינה אחת המוכרת בחוקה. וכך כותב ההיסטוריון האמריקני ונדי לוור (Lower):

לצדדים הניצים דבר משותף אחד – עִבְרָה של אוקראינה. הסכסוך לגבי מי ישלוט בעתידה של אוקראינה הוא גם סכסוך לגבי ההיסטוריה שלה. שלטי תעמולה בכיכר מִיֶדֶן בקייב, עמודי מודעות ברחבי המדינה והסיקור הטלוויזיוני בערוצים האוקראיניים והרוסיים משתמשים בתמונות המתסיסות של נאציזם, היטלר והשואה כדי לבסס את טענותיהם הנגדיות. לאומנים אוקראינים מתוארים כ"פשיסטים נאצים", ולבדלנים הרוסים לועגים שהם תומכיו של פוטין הלוּבֶש שפם של היטלר. איורים אנטישמיים והסתה משמשים נשק במלחמת התעמולה הזאת.²⁴

מטרת מאמר זה היא לבחון את המאפיינים הייחודיים של זיכרון השואה והשיח עליה באוקראינה, ובאופן כללי יותר גם את מאפייני הזיכרון של ההולודומור ושל מלחמת העולם השנייה, מן התקופה הסובייטית, דרך התקופה הפוסט-סובייטית

ועד הסכסוך העכשווי על עתיד מזרח אוקראינה, שגם היה לסכסוך על פרשנות היסטורית. כך נראה כיצד היסטוריה סבוכה מאוד של אומה שלא השלימה כראוי עם עברה ושזיכרונה הלאומי הוא נושא לפוליטיקת זיכרון לאומנית עשויה להשפיע על מצבה כיום בצורה כה יסודית, כפי שקורה ברוסיה ובאוקראינה היום. זאת ועוד, נציע כי הדרך שבה אומה מתמודדת עם אנטישמיות ושואה, או מסרבת להתמודד איתן, מעידה על מידת נכונותה לקדם דו-קיום של שלום עם שכנותיה מבחוץ ועם מיעוטים אתניים מבפנים.

ראשית, ההיסטוריה של אירופה מספקת עדויות רבות לכך שחברות במשבר בוחרות שעירים לעזאזל כדי להפנות החוצה את בעיותיהן ולהסיט מעצמן אלימות פנימית.²⁵ וכך גם בכל הנוגע לאנטישמיות: "אנטישמיות עוסקת ביהודים רק באקראי", כותב זקס. "יהודים הם קורבנותיה אך הם אינם הסיבה לה. הסיבה היא סכסוך בתוך תרבות. האלימות הפנימית הפוטנציאלית, אם תבוא לידי ביטוי, היא זאת שיש לה הכוח להרוס חברה".²⁶ זקס טוען כי כל אימת שנמצא אנטישמיות קיצונית "נמצא תרבות כה חצויה ומפולגת מבפנים עד שאם חברה יפסיקו לרצוח יהודים הם יתחילו להרוג זה את זה".²⁷

שנית, חברה המגדירה אויב או "אחר" ממשיכה בשלילת צלם אנוש, בדמוניזציה ובתחושה של קורבנות:²⁸

ממש כפי שיש לשלול מאויבך את אנושיותם, כך עליך למצוא דרך להתנער מן האחריות לעוול שאתה עומד לבצע. אתה חייב להגדיר את עצמך קורבן. מכאן שגם אם אתה מבצע רצח, או אפילו רצח עם, אתה רואה בכך לא יותר מהגנה עצמית.²⁹

כאשר מתרגמים את הקשר הזה שבין אנטישמיות ובין מצבה של חברה למישור הזיכרון הלאומי, יש מקום להניח כי חברה המגלה חוסר רצון, או חוסר יכולת, להתמודד עם האנטישמיות שלה בעבר ועם השואה אינה מוכנה לבחון את סכסוכיה הפנימיים, בין שהם היסטוריים ובין שהם עכשוויים, ולהתמודד איתם. כפי שיידון להלן, הסכסוך הנוכחי בין רוסיה לאוקראינה גדוש בתופעות שעתה זה ציינו, דוגמת שלילת צלם אנוש, דמוניזציה ותחושה של קורבנות.

זיכרון לאומי מביא את העבר אל תוך ההווה ומאפשר לחברה להתאבל, לבחון בביקורתיות את ההיסטוריה שלה ולהזדהות איתה. על הקשר בין אירועים היסטוריים, זיכרון וזהות לאומית כותב זקס:

יש הבדל עמוק בין היסטוריה לזיכרון. היסטוריה היא הסיפור שלו – אירוע שאירע בזמן אחר למישהו אחר. זיכרון הוא הסיפור שלי – דבר שקרה לי

והוא חלק ממי שאני. היסטוריה היא מידע. מנגד, זיכרון הוא חלק מזהות. אני יכול ללמוד את ההיסטוריה של עמים אחרים, של תרבויות וציוויליזציות אחרות. היא מעמיקה את ידיעותיי ומרחיבה את אופקיי, אך אין לה תביעות ממני. היא העבר כעבר. זיכרון הוא העבר כהווה, כפי שהוא ממשיך לחיות בי. ללא זיכרון שום זהות אינה יכולה להתקיים. [...] כמו לפרטים כך גם לאומה: יש לה זהות מתמשכת עד כדי היכולת לזכור מניין היא באה ומי היו אבותיה.³⁰

ההשפעה האפשרית הזאת של זיכרון היסטורי על זהות לאומית מאפיינת את הדינמיקה של השיח ההיסטורי והזיכרון ברוסיה ובאוקראינה, שבהן העבר נוכח מאוד וממשיך לחיות בעימות הנוכחי על אופייה וזהותה של אוקראינה. כברית המועצות התאפיין זיכרון השואה ומלחמת העולם השנייה בשיח רשמי ששאב את כוחו מן הניצחון של ברית המועצות על גרמניה הנאצית. הם ציינו את המלחמה בתור ניצחון, התאבלו על הקורבנות וזיהו אותם גנרית כ"עם הסובייטי השוחר שלום", בלי לתת שום משמעות מיוחדת לניסיון החיסול של העם היהודי בשואה ובלי לזהות אותה עם קורבנות יהודים.³¹ ההיסטוריון היהודי האוקראיני ניצול השואה בוריס זברקו (Zabarko) כותב על חיי היהודים כברית המועצות אחרי סיום המלחמה:

כל [ניצול] התאמץ מאוד לחזור לחיים נורמליים בתנאים הקשים ששררו אחרי הניצחון, וזה חייב את הניצולים להשתמש בכל כוחם הפיזי והרגשי. במובן זה לא היו שונים ניצולי השואה מכל יתר העם הסובייטי, שאחרי המלחמה היה צריך להתמודד עם ההתפוררות והאכזרות. הם היו חלק אינטגרלי מן החברה הסובייטית. זאת ועוד, המדיניות הרשמית של השלטונות הדגישה את אחדותם של כל האזרחים תחת הכיבוש הפשיסטי ופעלה בכל האמצעים שעמדו לרשותה כדי להציב מכשולים למניעת תיאור גורלם הייחודי של היהודים בשואה. היהודים הבינו את האיסור האידאולוגי הזה וקיבלו אותו למען ביטחונם העצמי; רבים הסתירו את שורשיהם היהודיים.³²

ברומה לכך מציין ההיסטוריון הגרמני של מזרח אירופה שטפן רודוולד (Rohdewald) כי "האדרת הניצחון קיבלה מיד חשיבות גדולה יותר מזיכרון הקורבנות, ומעט הוקדש לרקע האתני של הקורבנות".³³ מוקדם הרבה יותר, ב-1990, ציין המומחה האמריקני לתולדות יהודי רוסיה צבי גיטלמן כי הן בהיסטוריוגרפיה הן בכתבים העממיים הסובייטיים על השואה שנכתבו בלשון הרוסית לא ניתנה חשיבות רבה לגורלם של היהודים, והוא נטמע בתוך הסבל של כלל העמים הסובייטיים. גם

לפעולות ההתנגדות בשואה ניתן בדרך כלל אופי אוניברסלי.³⁴ אפשר שהסיבה לכך הייתה כפולה: אנטישמיות, שקיומה הוכחש, ואידאולוגיה. לדברי החוקרת אולגה ברנובה (Baranova), האנטישמיות העממית³⁵ והאידאולוגיה הסובייטית חברו יחדיו ליצירת "הפוליטיקה [הסובייטית] של זיכרון השואה" ויצרו מצב שבו "השואה וסבל היהודים לא הוכחשו ולא נמחקו לחלוטין מספרי ההיסטוריה הסובייטיים ומן הזיכרון על אודות יהודים ולא יהודים סובייטים, אך הם הותאמו ושוכתבו בגבולות של סיפר אידאולוגי הולם".³⁶ בדיונה על מחקריהם של גיטלמן,³⁷ תומס פוקס (Fox),³⁸ לוקץ' הירשוביץ (Hirszowicz)³⁹ ואחרים מאתרת ברנובה שלושה מניעים אידאולוגיים אשר מנעו יחדיו הכרה כללית בממד היהודי של השואה בכרית במועצות: שואת היהודים יוחסה למלחמת השמד של היטלר בכל הסלבים; דיון פומבי ברצח העם היהודי היה מתפרש כהודאה בשיתוף הפעולה של אזרחים סובייטים עם הנאצים וכפתיחת דיון עליו, וכך היה עולה צורך להסביר את הפניית העורף של אזרחים רבים כל כך למדינה הסובייטית ואת שיתוף הפעולה שלהם עם האויב; כמו כן באופן תיאורטי, האנטישמיות, שהייתה גורם מניע לשיתוף הפעולה, לא הייתה עוד בכרית המועצות הקומוניסטית, ולכן לא היה אפשר להודות בה. בפועל האנטישמיות רווחה במיוחד בקרב הסובייטים ששנאו את הקומוניזם ואת השלטון הסובייטי מפני שעליית הקומוניזם נקשרה תכופות בתמיכת היהודים בקומוניזם, בין היתר בשל התעמולה הנאצית. ברית המועצות חתרה ליצירת זהות סובייטית אוניברסלית המבוססת על ניסיונם של כל האזרחים והעמים הסובייטיים שהיו קורבנות הנאצים ולחמו בהם יחדיו מתוך אחדות, והדבר לא הותיר מקום להרחבת הדיון על גורל היהודים.⁴⁰

דומה כי המדיניות אחרי המלחמה הייתה להסיט את תשומת הלב מגורל היהודים כדי לחזק את התמיכה במשטר הקומוניסטי הסובייטי. על כך יש להוסיף כי תופעות דוגמת אנטישמיות וגזענות, אשר הניעו את השואה שיזם היטלר, לא היו קטגוריות מחשבה קומוניסטיות: הקומוניזם השקיף על מלחמת העולם השנייה ועל השואה דרך הפריזמה של מלחמת מעמדות ואימפריאליזם. על כן לפי אידאולוגיה זו לא היה מקום להשקפה שהיהודים שימשו מטרה ייחודית לנאצים ונפגעו יותר מכלל ההמונים של ברית המועצות.⁴¹

על רקע חברתי זה התפרסמה ב-1961 פואמה מאת המשורר הרוסי יבגני יבטושנקו שכותרתה "באבי יאר".⁴² באבי יאר, או באבין יאר,⁴³ הוא אזור של גאיות בקייב, שבו ירו למוות הנאצים ומשתפי פעולה אוקראינים ב-33,771 יהודים ב-29-30 בספטמבר 1941.⁴⁴ אומנם לציבור במערב היה אתר זה לרצח המונים ידוע פחות ממחנה הריכוז אושוויץ-בירקנאו שבעיר הפולנית אושווינצ'ים, אך בקרב יהדות רוסיה ואוקראינה הייתה לו סמליות רבה.

הפואמה "באבי יאר" ראתה אור במגזין הספרותי לִיטְרָטורְנִיָה גֶזֶטָה בדיוק ביום

השנה העשרים לכניסת הכוחות הגרמניים לקייב. בפואמה זו, שבשורותיה הראשונות נכתב: "על באבי יאר אין מצבות", הזדהה יבטושנקו, רוסי לאומי, עם הקורבנות היהודים ועם היהודים בני זמנו, קונן על המתים ותקף את האנטישמיות ההיסטורית והאנטישמיות בת זמנו. בפעם הראשונה מאז המלחמה נשמע קול מוסרי של משורר שהזדהה בפומבי עם הקורבנות היהודים והדגיש כי הם נרצחו בגלל היותם יהודים ולא משום שהיו "אזרחים סובייטים שוחרי שלום".⁴⁵ היו משוררים שתקפו את יבטושנקו על כתיבת הפואמה, והיו גם מי שתמכו בו. מכל מקום הוא העלה את האנטישמיות לדיון פוליטי.⁴⁶ במפגש עם מנהיג ברית המועצות ניקיטה חרושצ'וב טען יבטושנקו כי הקומוניזם אינו יכול להיבנות בהצלחה עם תופעה דוגמת שנתת היהודים. ובכל זאת, בנאום שנשא ב-1963 הכחיש חרושצ'וב כי קיים עם יהודי וכי סבל היהודים היה שונה מסבלם של כל הלאומים הסובייטיים.⁴⁷ רק אחרי הגלסנוסט והפרסטרויקה של המנהיג הסובייטי מיכאיל גורבצ'וב ואחרי התפרקות ברית המועצות התאפשרה ההתייחסות לשואה כאל נושא בפני עצמו, והתאפשר להיסטוריונים לחקור אותה. הטקס הרשמי הראשון שערכה ממשלת רוסיה לזכר השואה התקיים באפריל 1994,⁴⁸ יותר מחמישים שנה אחרי שהתחילה.

התפרקות ברית המועצות פתחה לראשונה את החברות הפוסט-סובייטיות לשיח היסטורי שונה, חופשי מציוויים אידאולוגיים. שיח זה כשלעצמו גרם קשיים חדשים, והעיקרי שבהם היה הזמן שאבד בכל הנוגע לתיעוד ההיסטוריה ולאיסוף זיכרונות אישיים: ניצולי השואה שהיו בוגרים בתקופת המלחמה נפטרו, ואלה שהיו ילדים לא יכלו לרוב לזכור את האירועים במידת הדיוק שמבקשים ההיסטוריונים.⁴⁹ אף על פי כן "לסיפורי הניצולים חשיבות כפולה לא רק בתור עדות למה שקרה, אלא להבנת נקודת הראות הייחודית שלהם".⁵⁰

אתגר נוסף להיסטוריוגרפיה הפוסט-סובייטית הוא מורכבותן של הסוגיות ההיסטוריות: השואה באוקראינה נחקרה אך בקושי; אוקראינים ובני לאומים אחרים היו מעורבים ברדיפת היהודים וברציחתם; האזורים השונים באוקראינה מילאו תפקידים שונים במלחמה; היעדר חקירה המנותקת מן ההיסטוריה הסובייטית — חקירת פשעים שביצעו הסובייטים נגד בני עמם וחוזרת אחורה עד הימים הראשונים של הקומוניזם הסובייטי, מלחמת האזרחים והתקופה הסטליניסטית.⁵¹ מרטין דין (Dean) קובע כי:

מסיבות מובנות רבות הוזנחה עד כה במידה רבה ההיסטוריה של המשטרה המקומית משתפת הפעולה בברית המועצות. בעוד הממשלה הסובייטית הייתה נחושה להעמיד לדין את כל משתפי הפעולה, הרי בתוך ביתה היא נמנעה מלהודות בפומבי בהיקף הגדול ובעומק של שיתוף הפעולה עם הפולשים הגרמנים.⁵²

למדינות פוסט-סובייטיות דוגמת רוסיה ואוקראינה לא היה עניין לעסוק בעניינים מסוג זה מסיבה מכרעת הגוברת על כל הסיבות האחרות – החיפוש של סיפר לאומי חיובי, וכדברי זקס: "כדי להשיב את המורל לאומה, לעיתים קרובות משיבים מנהיגים לחיים זיכרונות על תהילת העבר".⁵³ מאמצים כאלה הביאו לידי שימוש ב"דגם הראוי מן העבר", כפי שכינתה זאת אירינה פרוכורובה (Prokhorova).⁵⁴ בעניין זה נראה שהתממשה תחזית שהושמעה ב-1990: "בהיעדר מסורת דמוקרטית חזקה, ולנוכח ההיסטוריה הארוכה של אנטישמיות ולאומנות קסנופובית, צפויים הצעדים הבאים במזרח אירופה להיות דו-משמעיים, מורכבים ובעייתיים".⁵⁵

אף שרוסיה הפוסט-סובייטית המשיכה להכפיף את זיכרון השואה לזיכרון "המלחמה הפטריוטית הגדולה", מתכונת זיכרון שמקורה עוד בשנות השבעים בהנהגתו של לאוניד ברז'נייב,⁵⁶ בשנות התשעים היא הכירה בסבל היהודי הייחודי בתקופת המלחמה. עם זאת בשנות האלפיים מסתמנת שוב מגמה של מתן גוון אוניברסלי לשואה. ב-1992 הוקם מרכז מחקר וחינוך בשם "שואה", והוא הפיק ספר לימוד לבתי ספר על השואה ופרסם אוטוביוגרפיות של ניצולים.⁵⁷ "פארק התהילה"⁵⁸ בפוקלונגיה גורה (Poklonnaia Gora) [גבעת ההוקרה] במוסקבה, שהקמתו הושלמה ב-1995, הוא מוזאון השואה הראשון של רוסיה המזהה קורבנות יהודים בתור שכאלה, ויש בו אפילו בית כנסת. עם זאת פסל שנקרא במקור "טרגדיית העם היהודי" הוקדש בו ל"עמים". העלון הרשמי של מקום ההנצחה הזה מציג את השואה כ"אחת הפרשיות הדרמטיות ביותר במלחמת העולם השנייה ובמלחמה הפטריוטית הגדולה",⁵⁹ כלומר הוא מכפיף שוב את השואה למאמץ המלחמתי הסובייטי, ואתר האינטרנט הרשמי אינו מקצה שום שטח נפרד לשואה. הניצחון המפואר של ברית המועצות נותר הסיפר החיובי החשוב ביותר של רוסיה.⁶⁰

למרות האמור לעיל, זיכרון השואה אינו זוכה לתשומת לב ציבורית רבה,⁶¹ ועיקר ההנצחה מוטלת על הקהילות היהודיות ועל ארגוני הניצולים עצמם, שרבים מהם מחזיקים חדרים קטנים של מוזאוני שואה, הממוקמים לרוב במבני הקהילה היהודית או ב"חסד".⁶² כמו כן יוזמות פרטיות – יהודיות, לא יהודיות ומשותפות – מקדמות את זיכרון השואה באמצעות פרסומים בדפוס ובאינטרנט, תוכניות חינוכיות⁶³ וארגון מפגשים אישיים עם אסירים לשעבר במחנות ריכוז נאציים ובגטאות, והן תורמות מבחינה ארגונית וכספית להצבת מצבות זיכרון ושלטי הנצחה המוקדשים ליהודים אשר סבלו באתרי רצח המוניים מסוימים. כך למשל ב-2011 הביאה יוזמה משותפת יהודית-פרוטסטנטית לידי הקמתו של אתר זיכרון בכפר לובְּבִיצ'י, שבאזור הרוסי של סמולנסק, והוא הוקדש ל-483 יהודים שנרצחו בכפר ב-4 בנובמבר 1941 בידי הנאצים ומי ששיתפו פעולה עמם.⁶⁴ אף על פי כן עדיין אפשר לאפיין את זיכרון השואה ברוסיה ב"חוסר הרצון הברור להכיר בכך שהרוב הגדול של הקורבנות באושוויץ היו יהודים", כדברי קלאס-גורן קרלסון (Karlsson).⁶⁵ קרלסון מוסיף

כי בחברה הרוסית אין שום דיון ציבורי על השואה: ⁶⁶ "שתיקה, עמימות, השמטות ופרשנויות מטעות המבוססות על אמונות אנטישמיות או אידאולוגיות אחרות הן עדיין מאפיינים שגורים בסיפורים ההיסטוריים הרוסיים על מלחמת העולם בכלל ועל מה שמכונה המלחמה הפטריוטית הגדולה בפרט". ⁶⁷

זיכרון מחייב הסתכלות פנימית היסטורית, קולקטיבית וביקורתית, המכונה בשיח הגרמני למשל Vergangenheitsaufarbeitung, השלמה עם העבר, שאפשר להגדירה כך:

מכלול של תהליכים ציבוריים, מוסריים, פוליטיים, משפטיים ותרבותיים המקיפים את כל ניסיונות האומה להשלים עם עברה. [...] Aufarbeitung אמיתי חורג מן הקביעה המשפטית של מי היה אחראי לאיזה מן הפשעים האינדיווידואליים ומציב את השאלה כיצד התאפשרה שותפות לפשע כלל-לאומית וממוסדת, תוך ניתוח ההיבטים השונים של ההיסטוריה שאפשרו צמיחת תרבות של פשע פוליטי. תהליכים כאלה צריכים להיעשות ברצון הממשלה, לפחות חלקית, לנוכח שליטתה על המחקר ועל ההוראה מן החינוך התיכון ועד לחינוך הגבוה, והם צריכים לקבל את הסיוע של תקשורת חופשית ושל חברה אזרחית שרובה שואף להתמודד עם עברו ולא לכסותו ולפעול בנמרצות לשכיחתו, או אפילו לפאר את ההיסטוריה שלו. ⁶⁸

נראה כי שלטונות רוסיה הפוסט-סובייטית נרתעו מלאמץ הליך שיטתי של Vergangenheitsbewältigung ולגבותו, כלומר להתמודד ולהשלים עם העידן הקומוניסטי, ובייחוד הסטליניסטי, וגם עם כמה ממעשיה ושיתופי הפעולה שלה בתקופת המלחמה. אפשר שהדבר נובע מחשש שתהליך כזה יפגע בתפיסת גדולתה של האומה הרוסית. השפעה כזאת הייתה יכולה לערער עוד את הפדרציה הרוסית החדשה, שחיפשה זהות וגם כך סבלה מחוסר יציבות בעשור הראשון אחרי התפרקות ברית המועצות. כיום, יותר מעשרים שנה אחרי סוף עידן הקומוניזם, מחריפה נטייה זו בשל השמרנות הרשמית מבית והתרפקות על העבר הסובייטי המפואר, ואולי גם משום שהחברה האזרחית איבדה מחוזקה ומעוצמתה.

זיכרון של טרגדיות לאומיות אמור להסתמך על מידע מקיף, על מחקר של הנושא ועל מידה מסוימת של רצון הציבור לעסוק בנושא באמצעות החברה האזרחית והכוחות הקיימים. שני היבטים אלה חסרים באוקראינה הפוסט-סובייטית. אף שאוקראינה ורוסיה היו גם הקורבנות וגם המחוללות של עברן הסובייטי המשותף, ⁶⁹ הרי מלכתחילה הסיפור האוקראיני מורכב הרבה יותר מזה הרוסי עקב השנים המסובכות שעברו על אוקראינה במלחמת העולם השנייה. אומנם אוקראינה, לצד בלרוס, נשאה בעיקר הסבל בשואה הנאצית בברית המועצות, אך היא גם מילאה

תפקיד דו-משמעי בימי הכיבוש הגרמני. יתר על כן, ההתמודדות המקצועית עם ההיסטוריה שלה, באוקראינה ובמקומות אחרים, התאפשרה רק אחרי שברית המועצות חדלה להתקיים.

ההיסטוריון הגרמני דיטר פוהל (Pohl) כתב באמצע שנות התשעים כי "ההיסטוריה של השואה באוקראינה טרם נכתבה [...] תיאור האירועים בשנים הללו עדיין מקוטע, ואפילו רצח האזרחים ההמוני בבאבי יאר טרם תואר בפירוט".⁷⁰ ב-2008 הדגיש פוהל כי "חוקרים הזניחו במידה רבה את קורות הריסתה של קהילה זו (ואת הרס היהודים של הפדרציה הרוסית אפילו יותר)".⁷¹ זברקו ציין כי "אפילו במחקר הבסיסי ביותר של חוקרים מערביים לא הוגדרה השואה בשטחים הכבושים של אוקראינה, ביילורוסיה, רוסיה ורפובליקות סובייטיות אחרות בעבר כתת-נושא".⁷² מפתיע הדבר, אך גם התפקיד החשוב שמילאו אוקראינים יחידים בהצלת יהודים בשואה לא נכלל בהיסטוריוגרפיה הרשמית. זברקו מעלה את הסברה שהסיבה לכך היא שערויות כאלה של אומץ אישי, של גילוי אנושיות ושל התנגדות לשתוף פעולה היו הופכות להאשמה עקיפה של אלה אשר שיתפו פעולה.⁷³

מאז כתבו פוהל וזברקו את הדברים המידע המחקרי על השואה באוקראינה נעשה זמין יותר,⁷⁴ בין היתר בשל נגישות רבה יותר לארכיונים והיעדר אנטישמיות רשמית.⁷⁵ אף שעדיין ניכר חסרונם של העשורים שבהם היה המחקר בנושא בלתי אפשרי, בשנים האחרונות הייתה השואה באוקראינה לנושא מרכזי בהיסטוריוגרפיה המערבית בישראל, בגרמניה, בצרפת ובארצות הברית. באוקראינה גילו פחות עניין במחקר פעיל, הגם שהיא מחזיקה בחומר הארכיוני הרב ביותר.⁷⁶ עם זאת מאז שנות התשעים של המאה העשרים נעשה באוקראינה מחקר בנושא זה, והוא כולל הכרה בשיתוף הפעולה של אוקראינים בשואה וחקירתו.⁷⁷

אף על פי שבעשור הראשון לעצמאותה התנסתה אוקראינה בוויכוח על השואה ועל הטבח בבאבי יאר,⁷⁸ הדיכוי האידאולוגי של השיח על השואה פינה מקום לשיח היסטוריוגרפי חדש שהשקיף על ההיסטוריה האוקראינית במאה העשרים כקרב על שחרור אוקראינה.⁷⁹ כך נוצרה פרדיגמה פרשנית של "עם אוקראיני חדש שמתחילו רוחות טרגדיות היסטוריות רבות",⁸⁰ ולסבל היהודי יוחד שוב מקום שולי.

ב-1991 השתתף הציבור בטקס זיכרון בבאבי יאר ויצאו לאור כמה פרסומים, בהם הספר השחור של גרוסמן וארנבורג.⁸¹ מאז נערכו באתר טקסי זיכרון נוספים בהשתתפות גורמים בכירים.⁸² אם משווים זאת לתקופה שביין שנות החמישים לשנות השבעים, כאשר "הגיעו האנשים לאזור הגאיות באופן אישי כדי לזכור את הקרובים להם שנספו, והותירו אחריהם רק זרי פרחים קטנים כדי לא למשוך תשומת לב",⁸³ הרי הייתה בכך התקדמות עצומה. עם זאת הבטחתה של ממשלת אוקראינה להקים מצבת זיכרון בבאבי יאר לא מומשה עד היום.⁸⁴ כמו כן הממשלה ארגנה כינוס בין-לאומי על השואה, אך הותירה לנציגים היהודים ולנציגי החברה האזרחית לקבוע

שלטי זיכרון לציון קורבנות יהודים, נוסף על אלה שכבר היו באתרי רצח המוני של "אזרחים סובייטים שוחרי שלום".⁸⁵ נוסף על כך לא הייתה תמיכה ממשלתית ראויה לציון בחקר השואה, וכך לדוגמה היסטוריונים האוספים ביוגרפיות של ניצולים ומפרסמים אותן נאלצו להסתמך על הסיוע המוגבל של החברה האזרחית באוקראינה ובמערב.⁸⁶

חשובה יותר העובדה שהשימוש האינסטרומנטלי בשיח על השואה הלך וגבר, בייחוד בהנהגתו של הנשיא ויקטור יושצ'נקו, כדי להתאימו לסיפר האוקראיני, וכך היה באבי יאר ל"קבר אחים לקבוצות רבות של העם האוקראיני".⁸⁷ האוקראינים ניסו להוכיח כי מרבית הקורבנות השתייכו לקטגוריות שונות של אוקראינים ולא היו יהודים בהכרח,⁸⁸ וכך נוצל אתר הרצח ההמוני של יהודים למטרות לאומניות. אימוץ שיח השואה או "הלאמתו" על ידי האוקראינים נעשה, כך נראה, בשלוש אסטרטגיות מרכזיות, שכולן נועדו ליצור זהות אוקראינית היסטורית חיובית.⁸⁹ ראשית, ההולודומור כ"שואה האוקראינית" או "רצח העם" היה ל"מיתוס מכונן" של אוקראינה הפוסט-סובייטית.⁹⁰ שנית, הופצה הדעה כי העמים האוקראינים היו קורבנות משותפים הן של ברית המועצות הן של גרמניה הנאצית, תוך התעלמות מן המעורבות של אוקראינה בשני ההקשרים האלה והסרת האשמה מעליה. תהליך זה של החצנה היה לאסטרטגיה החשובה ביותר של אוקראינה. שלישית, נעשה ניסיון ליצור רצף של זיכרון היסטורי ארוך יותר להנצחה: אוקראינה ההקטנית ב-1708, המלחמה האוקראינית-סובייטית ב-1917, ההולודומור, הצבא האוקראיני המורד (UPA), ארגון האוקראינים הלאומנים (OUN) וגירוש הטטארים מקרים.⁹¹ כל שלוש האסטרטגיות נועדו להשגת תוצאה אחת והיא הצגתם של האסונות שחווי עמי אוקראינה השונים, בהם היהודים, במאה העשרים ככאלה שכוונו בראש ובראשונה נגד האומה האוקראינית, אף שבאירועים האלה לא הייתה אומה אוקראינית אחת אחידה – לא מבחינה אתנית ולא מבחינה טריטוריאלית. לפיכך היה השימוש בשיח האוקראיני הפוסט-סובייטי על השואה ל"מסגרת רטורית להולודומור מצד אחד" ולגורם ל"הפחתה במרכזיותה והחצנתה מצד אחר".⁹² ברוח דומה הציע סם סוקול (Sokol) כי "מתקיים סוג של תחליף תאולוגי, והאוקראינים מבקשים להתחרות ביהודים במשחק הקורבנות".⁹³ ההיסטוריון האוקראיני אנטולי פודולסקי (Podolsky) כתב ב-2013: "אוקראינה [של היום] לא ביצעה עד היום הערכה אובייקטיבית של התפקיד שמילאו הכוחות הלאומיים של אוקראינה במלחמת העולם השנייה, והיא אף לא הודתה בשיתוף פעולה אוקראיני בשואה".⁹⁴ יש להניח כי הסיבה לאסטרטגיות מן הסוג הזה, שתכליתן להסיט את האחריות מן האומה האוקראינית, כלומר לבצע "שלילה דפלקטיבית",⁹⁵ הייתה שאיפה "להגן על שמה הטוב של האומה".⁹⁶

בין ההיבטים הרטוריים שהיו בשימוש במלחמת התעמולה הרוסית-אוקראינית – הפרשנות ומתן הלגיטימציה לסכסוך צבאי וטריטוריאלי רציני במרכז מזרח

אירופה, שנראה כי נסב על אופייה האידאולוגי והחוקתי של אוקראינה – בולטים שניים: ההאשמות ההרדיות בנאציזם, בפשיזם ובכינוי היטלר וההאשמה ההרדית ברצח עם ובהפרת זכויות אדם. שניהם קשורים ל"מיתוסים המכוננים" של רוסיה ושל אוקראינה הפוסט-סובייטיות: אצל הרוסים – הניצחון על הפשיזם, ואצל האוקראינים – "רצח העם" בהולודומור. הם מראים כיצד שיח היסטורי שמקורו בשואה ובמלחמת העולם השנייה משמש מכשיר בידי פעילים פוליטיים שונים.

הבה נתחיל דיון זה ברטוריקה של "נאצי" ו"פשיסט". רוסיה האשימה את ממשלת אוקראינה בהיותה "פשיסטית", ונציגים מערביים השוו את הנשיא פוטין ואת הפעולות שנקטו הרוסים להיטלר ולמדיניות ההתפשטות שלו.⁹⁷ על אף ניצחונן המשותף על גרמניה הנאצית, למעצמות המערב (הכוללות היום, כמובן, את גרמניה וכמה ממדינות מזרח אירופה הפוסט-קומוניסטיות ופוסט-סובייטיות החברות באיחוד האירופי) וגם לרוסיה יש תפיסות שונות לגבי המשמעויות של "נאצי" ו"פשיסט". עומק סמנטי כזה חורג מהתייחסות פשוטה לפעילים פוליטיים אוקראינים, למפלגות דוגמת סבובודה, לחברי ממשלה או למיליציות היכולות להיות מזהות כנאו-נאציות.⁹⁸

מנקודת ראות מערבית, נאציזם ופשיזם קשורים בניסיון ההיסטורי של רודנות וטוטליטריות, מלחמה וכיבוש, אנטישמיות ורצח עם. התשובות של המערב על כך הן זכויות אדם אוניברסליות ודמוקרטיה. מנקודת הראות של רוסיה, המונחים הללו נסמכים על גישות "אנטי-רוסיות" או "פרו-אירופאיות".⁹⁹ כאמור, ניצחונה של ברית המועצות על הנאצים נחגג היום כניצחון רוסי,¹⁰⁰ וקורבנות מלחמת העולם השנייה הם קודם כול רוסים ולא יהודי מרכז אירופה ומזרחה. לפיכך המונח "פשיזם" ברוסיה אינו מתאר בהכרח נטיות אנטישמיות או רודניות, אלא דווקא "רוסופוביה" מערבית.¹⁰¹ וכך כותב חוקר הסלבים הבריטי ג'רמי היקס (Hicks):

התקשורת הרוסית משתמשת בתואר "פשיסט" לגבי כל מי שעוין את רוסיה, את השפה הרוסית, את העם הרוסי, את דוברי הרוסית, או עוין את האינטרסים של המדינה הרוסית. זוהי מילה נרדפת למונח "רוסופוביה", שנטבע לאחרונה ומזכיר את המונח איסלמופוביה; זה כמובן מונח שאפשר להשתמש בו לרעה ומאפשר השתקה של כל ביקורת על רוסיה.¹⁰²

הפרדיגמה הרטורית השנייה הראויה לתשומת לב היא השימוש במונח "ג'נוסייד", רצח עם. האשמות הרדיות ברצח עם והאשמות הקשורות להפרות של זכויות אדם ממלאות תפקיד חשוב בסכסוך הנוכחי. שורשים מסוימים של סכסוך זה, דוגמת הניסיונות הרדיקליים ל"אוקראיניזציה", שבכללם אילוץ דוברי רוסית לקבל את השפה האוקראינית כשפת הלאום היחידה, בייחוד במזרח ובקרים, אפשר למצוא

כבר בשנת 2004, ב"מהפכה הכתומה", והצעות חוק שהציע הפרלמנט האוקראיני, הִנְרֻכּוֹבְנָה רָדָה, בפברואר 2014 הביאו לידי הסלמתו.¹⁰³ ב-2005 האשים אתר אינטרנט אוקראיני פרו־רוסי הקרוי "אנטי כתום" את ממשלת קייב בניהול "רצח עם כתום של האומה הרוסית"¹⁰⁴ בשל ניסיונותיה להנהיג את השפה האוקראינית כשפה רשמית בקרים. ב-2014 תיאר סרגיי נרישקין (Naryshkin), דובר הפרלמנט הרוסי, הדומה, את ממשלת אוקראינה כמי שמבצעת "רצח עם ממשי באומה הרוסית ובאומה האוקראינית גם יחד."¹⁰⁵

למונח "רצח עם", כמו למונח "פשיזם", יש משמעות שונה במערב, באוקראינה וברוסיה.¹⁰⁶ את המונח "ג'נוסייד" המציאה הקהילה הבין-לאומית כדי לכנות בשם את פשעי הנאצים נגד היהודים. אחרי התפרקותה של ברית המועצות היה מונח זה למטבע רטורי עובר לסוחר, וכך הונח היסוד לרטוריקה העכשווית.¹⁰⁷ כאשר פנו המדינות הפוסט-סובייטיות להמצאתם של הסיפרים ההיסטוריים, הלשוניים והתרבותיים מחדש, החלו אחדות מהן גם את "מלחמות הג'נוסייד" שלהן,¹⁰⁸ שנבעו מרצונן לקבל הכרה באסונותיהן הלאומיים כרצח עם.

יבגני פינקל (Finkel) סבור שמדינות התרות אחר "אירועי רצח עם אבודים"¹⁰⁹ הן מדינות שאין להן כמעט היסטוריה של עצמאות משום שקמו זה עתה, והן משתמשות במעמד המומצא של "קורבן רצח עם" כ"מכניזם יעיל ביותר לדחות דרישות להתמודדות עם עוולות ופשעים שביצעו בני העם של 'האומה הסובלת'.¹¹⁰ לדברי החוקר הבולגרי צוודן טודורוב (Todorov), אומה התופסת את עצמה כקורבן של רצח עם "מקבלת קו אשראי מוסרי שאין לו תחתית. ככל שפשע העבר גדול יותר, כך גדולות הדרישות לזכויות בהווה – והן נקנות פשוט באמצעות החברות בקבוצה שנגרם לה עוול."¹¹¹

סקווה מציין כי באוקראינה, "כמו בכל כך הרבה ממדינות מזרח אירופה הקומוניסטיות לשעבר, לווה בניין האומה בפולחן ברור של קורבנות. בייחוד היה ההולודומור [...] חיוני לזהות העצמית של האומה."¹¹² אל מול התופעה הרווחת של החצנת העבר, של שימוש בסיפר של קורבנות רצח עם כדי לדרוש זכויות ולהימנע מחקירה עצמית היסטורית וביקורתית, היה על אוקראינה הפוסט-סובייטית להשלים עם ההולודומור, שלא היה אפשר לדון בו בתקופה הסובייטית, ולמצוא תשובות לשאלה אם הוא אכן היה רצח עם. מדען המדינה האוקראיני-אמריקני אלכסנדר מוטייל (Motyl) שאל בשנת 1993:

מי צריך לתת את הדין? התשובה הקלה מדי היא המנגנון הסובייטי, או הסטליניזם. אך מי במיוחד? אחדים מצביעים על "הרוסים", אך גם אוקראינים השתתפו בכך. תשובה הגיונית יותר יכולה להיות: המשטרה החשאית והחסידיים הנלהבים של המפלגה. ברור כי רבים מהם אמורים להיות עדיין

בחיים. האם צריך אפוא לפתוח פצעים ישנים בחיפוש הצדק?¹¹³

אין זה מפתיע כי בשנים הפוסט-סובייטיות, וכיחוד בתקופת נשיאותו של יושצ'נקו, גרם הוויכוח על ההולודומור לחיכוכים רבים בין דוברי הרוסית לדוברי האוקראינית באוקראינה¹¹⁴ ואף הניע את הוורכובנה רדה להחליט ב-2006 כי ההולודומור הוא "פעולה של רצח עם נגד העם האוקראיני".¹¹⁵ כך נוסח ההולודומור "במונחים אנטי-רוסיים" והיה ל"טרגדיה אוקראינית בלעדית".¹¹⁶

שיח ההולודומור רלוונטי במיוחד למזרח אוקראינה, לאזור דונבס ולאזורים של דונצק ולוגנסק שעליהם נלחמים מאחר שאוכלוסיית האיכרים שם נהרסה בהולודומור והוחלפה בעובדים סובייטים שעברו יותר רוסיפיקציה.¹¹⁷ "הרס אוכלוסיית האיכרים כמוהו כהרס אומת האוקראינים משום שתשעים אחוזים ממנה היו איכרים. זה אפוא חלק מן ההסבר מדוע יש לנו מהומות עכשיו, מדוע דונבס כה מרדנית, לא נאמנה",¹¹⁸ כך סבור החוקר האוקראיני מיקולה ריאבצ'וק (Riabchuk). אמירתו משקפת את "השקפתם של רבים באוקראינה המערבית כי תושבי דונבס אינם 'אוקראינים אמיתיים'".¹¹⁹ מסיבה זו אמרה ראשת הממשלה יוליה טימושנקו (Tymoshenko), המנהיגה כיום את מפלגת בטקיבשצ'ינה (Batktivshchyna), "מולדת", כי את שמונת מיליוני הרוסים באוקראינה, כעשרים אחוזים מן האזרחים שהמדינה האוקראינית אמורה להגן עליהם, "יש להרוג בנשק גרעיני".¹²⁰

יש להוסיף כי ברטוריקה הפוליטית נמנעו לרוב הנציגים האוקראינים מן השימוש במונח "רצח עם" בכל הנוגע למשבר הנוכחי במזרח אוקראינה, שכן היה בכך כדי ליצור דה-לגיטימציה לשיח ההיסטורי על ההולודומור, ודומה כי אפילו שיח זה פחת מאז סוף כהונתו של יושצ'נקו.¹²¹ המונח "רצח עם" היה בשימוש נרחב יותר אצל המורדים הפרו-רוסים בדונבס, המגדירים את פעולותיהם "לא כבחירה ראשונה אלא כמוצא אחרון של עם המנסה להגן על זכויות האדם היסודיות שלו".¹²² אל מול ממשלה המפרה אותן בהיעדר תמיכה בין-לאומית ומשפטית.¹²³ דיון דומה יכול להתנהל גם על השימוש ברטוריקה הפרדוקסלית שעושים הצדדים המעורבים באנטישמיות.¹²⁴

אף שנראה כי אין עוד נכונות כלל-לאומית לדון בנדבכים העמוקים של האחריות ההיסטורית, הבליט המשבר הנוכחי את נכונותם של חלקים מן האוכלוסייה האוקראינית להשכיח את העבר הסובייטי. ב-22 בפברואר 2014 הרסו אזרחים ברחבי אוקראינה יותר ממאה פסלים של לנין באירוע שכונה "לנינופד" (Leninopad) [נפילתו של לנין],¹²⁵ בניסיון לקדם את "ההחצנה של הקומוניזם". המונח מתאר תפיסה של פרשנות מחדש, שלפיה אוקראינה הייתה "אומה-קורבן" ולא היה לה חלק בקומוניזם הסובייטי, ולכן היא אינה יכולה לשאת בשום אחריות.¹²⁶ באפריל 2015 אשרר הפרלמנט של אוקראינה חוק שנועד ליצור "דה-קומוניזציה"

או "דה-סובייטיזציה" של אוקראינה, אולי כשם שגרמניה שלאחר המלחמה עברה דה-נאציפיקציה, או בדרך שמדינות פוסט-קומוניסטיות אחרות, דוגמת פולין, ניסו להתמודד עם עברן הקומוניסטי. לפי חוק זה, שאפשר שאינו חוקתי מפני שהוא מכיר בחברי ה-UPA אשר ביצעו טיהור אתני ב-1943 כלוחמים למען עצמאות אוקראינה, יש "לגנות את המשטרים הרודניים הקומוניסטיים והנציונל-סוציאליסטיים באוקראינה, ולאסור תעמולה וסמליה". החוק אינו משפיע על מטרות חינוכיות לדוגמה, אך הוא מחייב לשנות את שמם של המוני רחובות, להרוס מצבות וכיוצא בזה. הוא גם מחייב לפתוח את הארכיונים של גופי הדיכוי שהיו סגורים עד עתה,¹²⁷ ומעניק זכויות פרסום פרטיות רק למי שהיו "קורבנות" המשטר.¹²⁸ החוק נחתם על ידי הנשיא פטרו פורושנקו (Poroshenko) ונכנס לתוקף במאי 2015.¹²⁹

אומנם חוק מסוג זה יכול להיתפס כניסיון להשלים עם עברה הרודני של אוקראינה באמצעות ההכרזה על "המשטר הקומוניסטי הרודני", שאוקראינה השתייכה לו במשך 74 שנים כרפובליקה סובייטית, כמשטר "פושע",¹³⁰ אך הוא עושה זאת בצורה סלקטיבית מאוד בהציבו את אוקראינה עצמה כקורבן של המשטרים הנאציים והסובייטיים, שבהם היא השתתפה בוודאות במידה כזאת או אחרת באזורים השונים. בכך מנציחה אוקראינה, כמו רוסיה, את הפרדיגמה שאפשר להבחין בה מאז הזמנים הסובייטיים, פרדיגמה הנמנעת מבדיקה עצמית היסטורית ביקורתית מלאה ומעניקה פרשנות חדשה להיסטוריה המספקת את הצורך בסיפר לאומי היסטורי חיובי.¹³¹ בעשותה כן היא יכולה להאיר דווקא את הצדדים האפלים ביותר של ההיסטוריה העצמית שלה ולהשליכם אל ההווה ואולי אפילו אל העתיד. כדברי ג'ונתן זקס, "תרבויות של הטלת אשמה מנציחות כל מצב שהן מוחות נגדו".¹³²

ב-2016 ציינה אוקראינה את השואה בשני תאריכים חשובים. הטקס הראשון נערך ביוני במוזאון הלאומי להיסטוריה של אוקראינה במלחמת העולם השנייה שבקייב.¹³³ הוא נערך בשיתוף גרירות ישראל והוקדש להענקת אות "חסידי אומות העולם" מאת יד ושם לשש משפחות אוקראיניות – 12 יחידים – שהצילו חיי יהודים בימי השואה. כך עלה מספר חסידי אומות העולם האוקראינים ל-2,573,¹³⁴ מספר המציב את אוקראינה במקום הרביעי ברשימת מקבלי האותות, אחרי פולין, הולנד וצרפת.¹³⁵ נראה שטקס זה נועד לפרסם כי רבים מבני העם האוקראיני הצילו חיי יהודים וכך להסיט את תשומת הלב מן הדיון הציבורי על שיתוף הפעולה של האוקראינים. הטקס השני התקיים בספטמבר לציון 75 שנה לרצח בבאבי יאר. בשעות אחר הצהריים ערך נשיא אוקראינה פורושנקו קבלת פנים, ואחר כך התקיים ערב הנצחה בהשתתפות נשיא גרמניה יואכים גאוק (Gauk) ומנהיגים ונציגים בין-לאומיים אחרים (למעט רוסים).¹³⁶ הטקס נערך בקפידה ונשא אופי מכובד וחגיגי, אך עדיין ניכר בו מאמץ של אוקראינה להשתמש בהיסטוריה כדי לשרת מטרות פוליטיות עכשוויות ולשפר את תדמיתה בעולם.

בקבלת הפנים אמר הנשיא פרושנקו כי יש ללמוד לקח מן הרצח בבאבי יאר ומחוסר הרצון של העולם להציל יותר חיי יהודים על ידי התנגדות לתוקפנות הגרמנית, ולכן יש להתנגד למה שהתייחס אליו בעקיפין כתוקפנות הרוסית הנוכחית במזרח אוקראינה. אף שהודה בשיתופי פעולה של אוקראינים, הוא הצליח להפחית ממשמעות הסבל היהודי באמצעות עירובו בסבל האוקראינים הן במלחמת העולם השנייה הן בהולודומור.¹³⁷ עם זאת בטקס שנערך בערב דיבר הנשיא על הטבח ביהודי קייב. הן אחר הצהריים הן בטקס הזיכרון בערב לא היו מעורבים ניצולי שואה אוקראינים או כלל-סובייטים.¹³⁸ יום קודם לכן ביקר בקייב נשיא מדינת ישראל ראובן ריבלין ונשא נאום בראדה האוקראינית. בנאומו הביע ריבלין דאגה על שאין לומדים באוקראינה על שיתוף הפעולה של האוקראינים עם הנאצים במלחמת העולם השנייה, והדבר הביא לידי גילויי ביקורת רבים בציבור האוקראיני ובתקשורת המקומית.¹³⁹ אף על פי כן ב-29 בספטמבר 2016 חתמה "קבוצת יוזמה" בין-לאומית על הצהרת כוונות שלפיה עד שנת 2021 תוקם באתר באבי יאר מצבת זיכרון הולמת, והיא קיבלה את תמיכתו של הנשיא פרושנקו בהצהרה שפרסם.¹⁴⁰

אפשר לסכם ולומר כי היעדר *Aufarbeitung*, השלמה עם העבר, היה גורם חשוב להנצחת תחושות העוול הלאומיות ההרדיות של הרוסים והאוקראינים בסכסוך המורכב, שהתקיים עוד לפני השואה ומלחמת העולם השנייה וגם אחריה. ברית המועצות ושתי המדינות האלה שירשו אותה סירבו במידה רבה לדרון באסון הכבד ביותר במאה העשרים ולהתחייב למחקר חדש ולזיכרון השואה בכל ממדיה, ובחרו להתמקד בשבח ובהלל לניצחון או בהתעלות לדרגת קורבנות. יבטושנקו טען כי "באבי יאר היה פשע של הפשיזם, אך שתיקתנו במשך שנים רבות על הפשע שביצע משהו אחר הפכה לפשע בפני עצמו. הסתרה הופכת גם לרצח, רצח הזיכרון".¹⁴¹ אף שבשתי המדינות הפוסט-סובייטיות הושגה בתחילה התקדמות מסוימת בעניין זה, הרי אפשר לומר כי הדרך שבה זוכרים את ההולודומור, את השואה ואת מלחמת העולם השנייה ברוסיה ובאוקראינה לא סייעה לגירוש השדים מן העבר. להפך, צמצום אופייה האמיתי של השואה, גימוד מעורבותן של אומות מזרח אירופה בפשע והשימוש בזיכרון למטרות לאומניות העירו את השדים משנתם. ייתכן מאוד כי הרטוריקה הפוליטית הקשה והבלתי מתפשרת בסכסוך הנוכחי בין רוסיה לאוקראינה היא פועל יוצא מכך. בורקובסקי (Burakovskiy) גרס כי "הסירוב להכיר בשואה כמרכיב יסוד בהיסטוריה של שתייהן [ברית המועצות ואוקראינה] במאה העשרים אפשר להימנע מטיפול בסוגיות של הסכמה שבשתיקה, אחריות ואנטישמיות".¹⁴² נראה אפוא כי מה שקורה במזרח אוקראינה בשלוש או ארבע השנים האחרונות הוא, בין היתר, תוצאה והמשך של הסירוב הזה להתמודד בצורה מעמיקה יותר עם העבר הן ברוסיה הן באוקראינה.

הערות

- Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*, London and New York 2015, pp. 14–25, 106, 212–213 (1)
- Tony Judt, “The Unmastered Future: What Prospects for Eastern Europe?” *Tikkun*, vol. 5, no. 2 (1990), p. 14 (2)
- Jonathan Sacks, *Not in God’s Name: Confronting Religious Violence*, London 2015, p. 22 (3)
- Judt, “The Unmastered Future,” p. 14 (4)
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 7–25 (5)
- שם, עמ’ 207. (6)
- שם, עמ’ 207, 234–237, 30–35. (7)
- Andreas Kappeler, “Vom Kosakenlager zum Euromaidan,” in Katharina Raabe and Manfred Sapper, eds., *Testfall Ukraine: Europa und seine Werte*, Berlin 2015, p. 44; Anatol Lieven, *Ukraine and Russia: A Fraternal Rivalry*, Washington, DC 1999, p. 36, cited by Matthew Kupfer and Thomas de Waal, “Crying Genocide: Use and Abuse of Political Rhetoric in Russia and Ukraine,” *Carnegie Endowment for International Peace*, July 28, 2014, para. 32 of 50, <http://carnegieendowment.org/2014/07/28/crying-genocide-use-and-abuse-of-political-rhetoric-in-russia-and-ukraine/his9> (last accessed May 19, 2015); Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 18–19 (8)
- Alexander Kruglov, “Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944,” in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, Bloomington and Indianapolis 2008, p. 273 (9)
- Boris Zabarko, “Geschichte und Gedenken an den Holocaust in der Ukraine: Zur Bedeutung der Erinnerungen und Zeugnisse der letzten Generation, die den Holocaust in der Ukraine überlebt hat” (מאמר שלא פורסם, עמ’ 2; קשר אישי עם בוריס זברקו, קייב, דצמבר 2014). גורל האוכלוסייה היהודית לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה ומספר קורבנות השואה נבדלים בין החוקרים השונים ותלויים בגבולות ובשטחים המובאים בחשבון, בהיבטים של הגירה וגירושים ובסטיטיסטיקה לקויה. לדיון על מספר היהודים באוקראינה לפני מלחמת העולם השנייה ראו ההערה השנייה אצל Brandon and Lower, “Introduction,” in idem, *The Shoah in Ukraine*, pp. 1, 17–18 (10)
- Dieter Pohl, “The Murder of Ukraine’s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine,” in Brandon and Lower, *The Shoah Ukraine*, pp. 57–58; Kruglov, “Jewish Losses in Ukraine,” pp. 272–290 (11)
- Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln and Jerusalem 2009, p. 525 (11)
- מעריך כי מספר הקורבנות הישירים ברפובליקות הסובייטיות הכבושות הוא 2,624,500–2,509,000. כמו כן מונה ארד קטגוריות של קורבנות “עקיפים”, דוגמת 120,000 חיילים יהודים שנפלו בקרב, אלפים רבים של קורבנות במצור על לנינגרד ועל אודסה ועוד רבים שמתו מרעב וממחלות. לדיננים נוספים על מספר הקורבנות הסובייטים היהודים ראו Harvey Asher, “The Soviet Union, The Holocaust, and Auschwitz,” in Michael David-Fox, Peter Holquist and Alexander M. Martin, eds., *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, Pittsburgh, PA 2014, p. 29, note 1 on pp. 203–204 [also available at https://www.researchgate.net/publication/276806923_The_Holocaust_in_the_East_Local_Perpetrators_and_Soviet_Responses_Edited_by_Michael_David-Fox_Peter_Holquist_and_Alexander_M_Martin_Pittsburgh_PA_University_of_Pittsburgh_Press_2014_Pp_280_Paper_2795_2]; Olga Baranova, “Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union,” Working paper, p. 2, note 1 and 2 on p. 9, <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxiv/politics-of-memory-of-the-holocaust-in-the-soviet-union/> (accessed July 4, 2017)

- Robert Bideleux and Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crises and Change* (2nd edition), (12)
Oxford and New York 2007, pp. 419–420
- לדיון מעמיק הרבה יותר על החיפוש של אוקראינה ושל רוסיה הפוסט-סובייטיות אחר זהות לאומית ראו (13)
Ilya Prizel, *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland*, למשל,
Boris Groys, *Die Russia and Ukraine*, Cambridge 1998
Erfindung Rußlands, Munich 1995, pp. 19–36
- צבי גיטלמן טען ב-1990 כי המונח "המלחמה הפטריוטית הגדולה" היה ל"מיתוס המספק לגיטימציה" (14)
כבר בעשורים שלאחר המלחמה, שבהם הצידוק לברית המועצות עבר מן המהפכה למלחמת העולם השנייה
Zvi Gitelman, "History, Memory and Politics: The Holocaust in the Soviet Union," *Holocaust*
(and *Genocide Studies*, vol. 5, no. 1 [1990], p. 32
- Tatiana Zhurzhenko, "The Geopolitics of Memory", [http://www.eurozine.com/articles/article_](http://www.eurozine.com/articles/article_2007-05-10-zhurzhenko-en.html) (15)
2007-05-10-zhurzhenko-en.html (last accessed May 25, 2015); Stefan Rohdewald, "Post-Soviet
Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia,
Ukraine and Lithuania," *Forum for Modern Language Studies*, vol. 44 (2008), pp. 174, 177
לווה (Lowe) טען כי אחרי מלחמת העולם השנייה נוצרו זהויות חדשות המבוססות על מושגים של גבורה
והרואיות כדי לפצות על הסבל האישי ולהרחיק את תשומת הלב מכשלים עצמיים של בגידות, פשעים
Keith Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, New York 2012.)
re Virus und das Unterbewusstsein in Europas," in Raabepp. 61–75; Irina Prokhorova, "Der autorit
(and Sapper, *Testfall Ukraine*, p. 157
- Sacks, *Not in God's Name*, p. 56 (16)
- שם. מפתח את הרעיונות של ואמיק וולקן. (17)
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, p. 238 (18)
- שם, עמ' 256. (19)
- שם, עמ' 70, 91. (20)
- שם, עמ' 14–15. (21)
- שם, עמ' 23. (22)
- שם, עמ' 8. (23)
- Lower, "Introduction," in *The Holocaust in Ukraine*, Selected Articles from Holocaust and Genocide (24)
Studies, United States Holocaust Memorial Museum, Jack, Joseph and Morton Mandel Center
for Advanced Holocaust Studies, 1–8, p. 1, [http://www.oxfordjournals.org/our_journals/holgen/](http://www.oxfordjournals.org/our_journals/holgen/holocaustinukraine_intro.pdf)
holocaustinukraine_intro.pdf (accessed May 15, 2015); Cf. also Sakwa, *Frontline Ukraine*, p.
253
- כדיון על רעיונותיו של רנה ג'ירארד (Girard) על החצנת אלימות (25)
Sacks, *Not in God's Name*, pp. 74–77
חברתית פנימית.
- שם, עמ' 76 (ההרגשות במקור). (26)
- שם. (27)
- שם, עמ' 56–61. (28)
- שם, עמ' 58. (29)
- Sacks, "History and Memory," in *Pesah Haggada: With Essays and Commentary by Rabbi Jonathan* (30)
Sacks, The Applbaum Edition, Jerusalem 2013, p. 38
Cf. Rohdewald, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust," p. 173; Cf. Pohl, "The Murder of (31)
Ukraine's Jews," p. 56; Baranova, "Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union"
Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, trans. Marina Guba, Library of Holocaust Testimonies, London (32)
and Portland, OR 2005, p. xxv
Rohdewald, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust," p. 173 (33)

- (34) Gitelman, "History, Memory and Politics," pp. 29–31; Kiril Feferman, *Soviet Jewish Stepchild: The Holocaust in the Soviet Mindset, 1941–1964*, Saarbrücken 2009, https://www.academia.edu/7167113/_Soviet_Jewish_Stepchild_The_Holocaust_in_the_Soviet_Mindset_1941-1964_Saarbr%C3%BCcken_VDM_Verlag_2009_ (accessed September 16, 2017)
- (35) Dmitrii Tsvibel', "Babi Yar," <http://evreiskiy.kiev.ua/dmitriij-cvibel.-babij-jar-10417.html> (accessed May 15, 2015); Matthias Messmer, *Sowjetischer und postkommunistischer Antisemitismus: Entwicklungen in Russland, der Ukraine und Litauen*, Konstanz 1997, p. 385; Gitelman, "History, Memory and Politics," pp. 33–34
- (36) Baranova, "Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union," p. 9; Jeremy Hicks, *First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946*, Pittsburgh, PA 2012
- (37) Gitelman, "Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union," in idem, ed., *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, Bloomington and Indianapolis 1997; idem, "The Soviet Union," in David S. Wyman, ed., *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore and London 1996, pp. 295–324
- (38) Thomas C. Fox, "The Holocaust under Communism," in Dan Stone ed., *The Historiography of the Holocaust*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, and New York 2004, pp. 420–439
- (39) Lukasz Hirsowicz, "The Holocaust in the Soviet Mirror," in Lucjan Dobroszycki and Jeffrey S. Gurock, eds., *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, pp. 29–60
- (40) Baranova, "Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union," pp. 4–6
- (41) שם, עמ' 4–5.
- (42) אחדים מן הסופרים והמשוררים העלו על פני השטח את הרצח ההמוני בבאבי יאר ככתביהם, דוגמת Liudmila Titova in 1941, Il'ia Erenburg in 1945, Iakov Khelemskii in 1946, Naum Korzhavin in 1946, Pavel Antokol'skii in 1946. לרוב הם עשו זאת בלי לזהות את קורבנות האסון כיהודים. עם זאת וסילי גרוסמן ואיליה ארנבורג ליקטו וערכו עדויות המתעדות את פשעי הנאצים בבית המועצות ובפולין: הספר השחור: "על הטבח האכזרי של היהודים שבוצע בידי הכובשים הגרמנים-הפשיסטים באזוריה הכבושים (זמנית) של ברית-המועצות ובמחנות ההשמדה בפולין בשנות המלחמה, 1941–1945", תרגום מיכל ליטובסקי, תל אביב תשנ"א (Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, p. xvii). הצנזורים הסובייטים מנעו את פרסומו של הספר ב-1948, ורק ב-1980 הוא יצא לאור ברוסית בהוצאת יד ושם, ואחר כך תורגם ללשונות אחרות (Messmer, *Sowjetischer und postkommunistischer Antisemitismus*, p. 59).
- (43) למטרות מאמר זה משמש השעתוק של הרוסית ל"באבי יאר". האתר משתרע על פני שטח של יותר מ-59 הקטר (590 דונם), אשר מסוף שנות הארבעים ועד שנות השישים שימשו מחצבות חול ומקצתם שימשו אחר כך לצורכי תחבורה מקומית ובנייני מגורים. על כן אי-אפשר לזהות את המקומות המקוריים שהתבצע בהם הרצח ההמוני ("Holocaust Remembrance in Ukraine: Memorialization"), Aleksandr Burakovskiy, *Nationalities Papers*, vol. 39, no. 3 [2011], p. 374.
- (44) Feliks Kruglov, "Jewish Losses in Ukraine," p. 275; L. Levitas, *Babi Yar: Sud'byipamiat'*, Kiev 2016
- (45) Tsvibel', "Babi Yar"
- (46) שם.
- (47) שם.
- (48) Messmer, *Sowjetischer und postkommunistischer Antisemitismus*, pp. 389–390
- (49) Zabarko, "Geschichte und Gedenken an den Holocaust in der Ukraine," pp. 8–11, 16–17
- (50) Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine*,

- 1941–44, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London 2000, p. xiii
- Cf. Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 22, 29 (51)
- Dean, *Collaboration in the Holocaust*, p. xii (52)
- Sacks, *Not in God's Name*, p. 56 (53)
- Prokhorova, "Der autoritäre Virus und das Unterbewusstsein in Europas," p. 157 (54)
- Michael Lerner, ed., "After the European Revolutions," *Tikkun*, vol. 5, no. 1 (1990), p. 11 (55)
- Zhurzhenko, "The Geopolitics of Memory"; idem, "Shared Memory Culture? Nationalizing the 'Great Patriotic War' in the Ukrainian-Russian Borderlands," in Ma³gorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak, eds., *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives* (Studies in Contemporary European History, 16), New York and Oxford 2016, p. 171 (56)
- Rohdewald, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust," p. 175; see <http://www.holocf.ru/> (57)
- לניתוח מפורט יותר של הוראת השואה ברוסיה ולדין בעברותו של המרכז הרוסי למחקר וחינוך על השואה ראו Feferman, "Preaching to the Converted? Teaching about the Holocaust in Modern-Day Russia/Den Bekehrten predigen? Vermittlung des Holocaust im heutigen Russland," in Eva Matthes and Elisabeth Meilhammer, eds., *Holocaust Education im 21. Jahrhundert – Holocaust Education in the 21st Century*, Bad Heilbrunn 2015, pp. 230–239 (58)
- Nurit Schleifman, "Moscow's Victory Park: A קורות פארק הניצחון במוסקבה ראו (58)
- Monumental Change," *History and Memory*, vol. 13 (2001), pp. 5–34
- Rohdewald, "Post-Soviet Remembrance of the Holocaust," p. 174 (59)
- שם, עמ' 174–175; השוו לפרוטוקול של כנס בנושא זה שארגן מרכז סכרוב (Sakharov Center) בספטמבר 2013 "Mezhdunarodnyedebaty 'Kholokosti Pobeda kakotpravnyetochkisovremennopolitiki,'" <http://www.sakharov-center.ru/discussions/?id=2361> (last accessed August 9, 2015) (60)
- לפי סקר שערך ב־2012 OSCE, הארגון האירופי לביטחון ולשיתוף פעולה, על ציון זיכרון השואה בין חברותיו, אין לרוסיה שום תאריך רשמי לציון זכר השואה, אך אחדות מן הערים והעיירות הרוסיות, ובהן מוסקבה, מציינות מאז 2006, ב־27 בינואר, את יום הזיכרון הבין-לאומי להנצחת זכר קורבנות השואה, הנחוג גם כ"יום השחרור של מחנה הריכוז הנאצי באשוויץ". כמו כן מדי פעם בפעם מציינים את הפוגרום שנעשה בנובמבר 1938. ימי זיכרון כאלה כוללים גם פעילויות של בתי ספר לכיבוד זכרם של הסידי אומות העולם Holocaust Memorial Days in the OSCE Region: An Overview of Governmental Practices, <http://tandis.odihr.pl/hmd> (accessed May 18, 2015); Cf. Il'ia Al'tman, "Memorializatsiia Kholokosta v Rossii: Istoriia, sovremennost', perspektivy," *Neprikoznovennyizapas*, vol. 2–3, no. 40–41 (2005), Section 5 of 5 ("RossiiaiKholokost"), <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/alt28.html> (accessed August 9, 2015) (61)
- "חסד" מציינ מרכזי סעד יהודיים המסייעים לקהילות יהודיות בערים פוסט-סובייטיות ומופעלים לרוב בשיתוף ארגון הג'זינט. ראו לדוגמה <http://hesed.ru/whatishesed/>; <http://www.jdc.ru/programmy/pomosch-pozhilym/khesedy/> (both accessed July 12, 2017) (62)
- לדוגמה ZovSiona (קריאת ציון), אתר אינטרנט רוסי נוצרי המקדם ידע על השואה ועל נושאים יהודיים וישראליים, <http://callofzion.ru/pages.php?cid=7> (accessed May 18, 2015) (63)
- <http://www.newsru.com/arch/religy/11nov2011/lubavichi.html> (accessed May 18, 2015) (64)
- Klas-Göran Karlsson, "The Reception of the Holocaust in Russia: Silence, Conspiracy and Glimpses of Light", in John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic, eds., *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, Lincoln and London 2013, p. 488 (65)
- Karlsson, "The Reception of the Holocaust in Russia: Silence, Conspiracy and Glimpses of Light," p. 510 (66)
- שם, עמ' 488. (67)
- Nicola Dreyer, "'Post-Soviet Neo-Modernism': An Approach to 'Postmodernism' and Humour in (68)

- the Post-Soviet Russian Fiction of Vladimir Sorokin, Vladimir Tuchkov and Aleksandr Khurgin” (Unpublished doctoral thesis, University of St Andrews, 2011), p.146
- Cf. Berthold Seewald, “Die Ukraine: Opfer und Helfer der Sowjetunion,” *Die Welt*, July 26, 2015, (69 <http://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article144398102/Die-Ukraine-Opfer-und-Helfer-der-Sowjetunion.html> (accessed August 4, 2015); Sakwa, *Frontline Ukraine*, p. 22
- Pohl, “The Nazi Occupation of Ukraine in 1941–1944 as Reflected in Works of Western Scholars,” (70 *Ukrainian Historical Journal*, vol. 5 (1994), p. 130, cited by Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, p. xvii
- Pohl, “The Murder of Ukraine’s Jews”, p. 23 (71
- Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, p. xvii (72
- Zabarko, “Geschichte und Gedenken an den Holocaust in der Ukraine,” p. 11 (73
- e.g. Levitas, *Ukrainian Jewry During the Years of World War II*, Kiev 1992; Dobroszycki and Gurock, *The Holocaust in the Soviet Union*, Armonk, NY and London 1993; Gitelman, *Bitter Legacy; Stone, The Historiography of the Holocaust*; Al’tman, *Zherty nenavisti: Kholokost v SSSR — 1941–1945*, Moscow 2002; Zabarko, “Nur wir haben überlebt”: *Holocaust in der Ukraine — Zeugnisse und Dokumente*, edited by Margret and Werner Müller, Weilerswist-Metternich [Köln] 2004; Zabarko in collaboration with Margret Müller and Werner Müller, *überleben im Schatten des Todes: Holocaust in der Ukraine — Zeugnisse und Dokumente*, (Historisches Forschungszentrum, Heft 57), Bonn 2004; Dean, *Collaboration in the Holocaust*; Zabarko, *Holocaust in Ukraine*; idem, *Zhizn’ ismert’ v epokhu Kholokosta: Svidetel’stva i dokumenty*, Kiev 2006–2007, Vols. 1–3; Patrick Desbois, *Der vergessene Holocaust: Die Ermordung der ukrainischen Juden — Eine Spurensuche*, trans. Hainer Kober, Berlin 2009 [originally published as *Porteur de Mémoires: Sur les traces de la Shoah par balles*, Neuilly-sur-Seine, Cedex 2007]; Joshua Rubenstein and Alt’man, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, Bloomington and Indianapolis 2008; Johannes Hürter and Jürgen Zarusky, eds., *Besatzung, Kollaboration, Holocaust: Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 97), Munich 2008; Brandon and Lower, *The Shoah in Ukraine*; Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*; Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York 2010; David-Fox, Holquist and Martin, *The Holocaust in the East*; Roni Stauber, ed., *Collaboration with the Nazis: Public Discourse after the Holocaust* (Routledge Jewish Studies Series), London and New York 2011; Himka and Michlic, *Bringing the Dark Past to Light*; Zabarko, *My khoteli zhit’...: Svidetel’stva i dokumenty*, Kiev 2013–2014, Vols. 1–2; Snyder, *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*, New York 2015; Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, Ukrainischer Nationalismus, Antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*, Berlin and Boston 2015; Eric C. Steinhart, *The Holocaust and the Germanization of Ukraine*, New York and Washington, DC 2015
- Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, p. xviii (75
- .xviii—xx עמ’ שם (76
- Rohdewald, “Post-Soviet Remembrance of the Holocaust,” p. 176; Anatoly Podolsky, “Collaboration in Ukraine during the Holocaust: Aspects of Historiography and Research,” in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives*, Conference Presentations, United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, Washington, DC 2013, pp. 187–198; idem, “Collaboration in Ukraine during the Holocaust: Aspects of Historiography and Research,” in Stauber, *Collaboration with the Nazis*; Yuri Radchenko, “Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv, 1941–1942,” *Holocaust and Genocide Studies*, vol.

- 27, no. 3 (2013), pp. 443–463; idem, “‘We Emptied Our Magazines into them’: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943,” *Yad Vashem Studies*, vol. 41, no. 1 (2013), pp. 63–98; Sonja M. Hedgepeth and Rochelle G. Sidel, eds., *Sexual Violence Against Jewish Women During the Holocaust*, Lebanon, NH 2010, p. 106, note 6, list twelve items of doctoral research having been done in post-Soviet Ukraine on the Holocaust in Ukraine
- Burakovskiy, “Holocaust Remembrance in Ukraine,” p. 372 (78)
- Burakovskiy, “Holocaust Remembrance in Ukraine,” p. 372 (79)
- Cf. Wilfried Jilge, “Competing Victimhoods: Post-Soviet Ukrainian Narratives on ;372 עמ’ (80) World War II,” in Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Struve, eds., *Shared History: Divided Memory – Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, Leipziger Beiträge zur Jüdischen Geschichte und Kultur, Leipzig 2007, Vol. V.p. 128)
- 44 הערה ראו הערה על הספר השחור Burakovskiy, “Holocaust Remembrance in Ukraine,” p. 378 (81) לעיל.
- ובהם טקס לציון 65 שנה להתחלת מעשי הטבח שנערך בספטמבר 2006 בהשתתפות נשיא אוקראינה ויקטור יושצ'נקו ובנוכחות נשיא מדינת ישראל משה קצב, נציגי מדינות רבות ונציגי החברה האזרחית (Rohdewald, “Post-Soviet Remembrance of the Holocaust,” p. 175)
- Burakovskiy, “Holocaust Remembrance in Ukraine,” p. 374 (83)
- אנדרטת הזיכרון היחידה באוקראינה הוקמה ב-1996 בהרקוב (Rohdewald, “Post-Soviet Remembrance of the Holocaust,” p. 175)
- שם, עמ’ 176. (85)
- Zabarko, “Geschichte und Gedenken an den Holocaust in der Ukraine,”; Cf. “Presentatsiia knigi (86) Borisa Zabarko ‘My ‘khotelizhit’...,” June 2016, <http://vaadua.org/news/prezentaciya-knigi-borisa-zabarko-my-hoteli-zhit> (accessed July 10, 2017); Sue Surkes, “In a Ukraine Forest, Terrible Events of 75 Years ago Given Resonance by Handful of Survivors,” *The Times of Israel*, May 9, 2017, <http://www.timesofisrael.com/in-a-ukraine-forest-terrible-events-of-75-years-ago-given-resonance-by-handful-of-survivors/> (accessed July 7, 2017), and Shimon Briman’s article on memory and collaboration in Zolochiv in L’viv district of Western Ukraine: “Ubiistvomarsian Zapadnoi Ukrainy,” *Evreiskimir: Gazetarusskoiazychnoi Ameriki*, February 7, 2017, <http://evreimir.com/134491/ubijstvo-marsian-zapadnoj-ukrainy/> (accessed July 17, 2017)
- Burakovskiy, “Holocaust Remembrance in Ukraine,” p. 385 (87)
- שם, עמ’ 385. (88)
- Cf. Sakwa, *Frontline Ukraine*, p. 18 (89)
- Zhurzhenko, “The Geopolitics of Memory”; Rohdewald, “Post-Soviet Remembrance of the (90) Holocaust,” p. 177
- שם, עמ’ 176–177. ה־OUN בהנהגת סֶטְפֶן בְּנֶדְרֶה קם בימי הרפובליקה הפולנית השנייה כתנועת לאומנית קיצונית נגד שלטונות פולין ופולוניזציה. אחרי כיבוש מערב אוקראינה בידי הסובייטים ב־1939 והכיבוש הגרמני שנתיים אחר כך הוא תמך בנאצים והשתתף ברצח יהודים, במעשי אלימות כלפי פולנים ובפעולות צבאיות נגד הסובייטים. הן ה־OUN הן ה־UPA המשיכו את מאמצי פעולות הגרילה שלהם נגד ברית המועצות עד תחילת שנות החמישים והיו לגיבורי העצמאות האוקראינית במערב אוקראינה (Kappeler). (“Vom Kosakenlager zum Euromaidan,” pp. 36–37)
- Rohdewald, “Post-Soviet Remembrance of the Holocaust,” p. 178 (92)
- Sam Sokol, “Babi Yar as a Symbol of Holocaust Distortion in Post-Maidan Ukraine,” *Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 11, no. 1 (2017), p. 42 (93)
- Podolsky, “Collaboration in Ukraine during the Holocaust,” p. 194 (94)
- John-Paul Himka, “The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine,” in idem and (95)

- .Michlic, *Bringing the Dark Past to Light*, p. 651
- Himka, "The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine," p. 639 (96)
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 135, 253 (97)
- Jeremy Hicks, "World War II Symbolism Runs Deep in Ukraine-Russia Standoff," *The Conversation*, (98
March 12, 2014, para. 4 of 10, <http://theconversation.com/world-war-ii-symbolism-runs-deep-in-ukraine-russia-standoff-24234> (accessed May 19, 2015); Cf. Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 21–22,
158; Kupfer and de Waal, "Crying Genocide," para. 5, 44 of 48
- הסבר מדוע לדוגמה תופסת רוסיה את הערכים הפוליטיים הליברל-אידאליסטיים של המערב המגולמים (99
באיחוד האירופי כערכים אנטי-רוסיים אפשר למצוא ב-,
Sakwa, *Frontline Ukraine*, e.g. pp. 32–34, 226–237
- 60 הסמליות של סרט ג'ורג' שמשמש בו ברוסיה לציון מלחמת העולם השנייה מאז הטקס לכבוד (100
שנה לסיימה, מדגישה את הנטייה להגדרת הניצחון במלחמה כרוסי ולא כסובייטי ואת התפיסה שרוסיה
הפוסט-סובייטית היא מעין המשכית לרוסיה הקדם-סובייטית
Hicks, "World War II Symbolism Runs Deep in Ukraine-Russia Standoff," para. 1–2 of 10
- .10 שם, פסקה 7-1 מתוך 10. (101
- .10 שם, פסקה 7 מתוך 10. (102
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 59–60, 161 (103
- Ol'ga Kievskaja, "Oranzhevii genotsid russkogo naroda startoval," May 25, 2005, The same (104
article by Kievskaja is cited by Kupfer and de Waal, "Crying Genocide" (para. 40 of 50, note 18),
<http://carnegieendowment.org/2014/07/28/crying-genocide-use-and-abuse-of-political-rhetoric-in-russia-and-ukraine/his9>
- Naryshkin: sobytiyana Ukraine – genotsidrusskogoiukrainakogonarodov" [Naryshkin: " (105
Developments in Ukraine – The Genocide of Russian and Ukrainian peoples), *RIA Novosti*, May 6,
2014, <http://ria.ru/politics/20140506/1006700879.html> (accessed May 19, 2015), cited by Matthew
Kupfer and Thomas de Waal, "Crying Genocide," para....
- .106 שם, פסקאות 9-6 מתוך 48. (106
- .שם. (107
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, p. 20 (108
- Evgeny Finkel, "In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post- (109
1989 Eastern Europe," *Global Society*, vol. 24, no. 1 (2010), pp. 51–66
- Cited by Kupfer and de Waal, "Crying Genocide," para. 20 of 48 (110
- Tzvetan Todorov, "The Lunchbox and the Bomb," *Project Syndicate*, August 2, 2003, www. (111
project-syndicate.org/commentary/the-lunchbox-and-the-bomb, cited by Kupfer and de Waal,
"Crying Genocide," para. 21 of 48
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, p. 18 (112
- Alexander J. Motyl, *Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism*, New York 1993, 113
p. 14
- Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 19–22 (114
- Kupfer and de Waal, "Crying Genocide," para. 25–27 of 48; Sakwa, *Frontline Ukraine*, pp. 19–20, (115
see also p. 137
- .שם, עמ' 20. (116
- Kupfer and de Waal, "Crying Genocide," para. 32–33, 39 of 48; Andrew Wilson, "Vergangene (117
Zukunft des Donbass," in Raabe and Sapper, *Testfall Ukraine*, p. 63; Oleksandr Kramarenko, "The
So-Called Holodomor... Consequences for Ukraine," *Den'*, November 21, 2006, www.day.kiev.ua/en/article/close/so-called-holodomor (accessed...); "Donbas Has Always Been Ukraine: The

- (National Museum of the History of Ukraine in the Second World War) אגף בעל גודל ניכר המוקדש לגורל יהדות אוקראינה במלחמה זו, http://www.warmuseum.kiev.ua/index_eng.html (last accessed July 12, 2017)
- 134 על פי הסטטיסטיקה של יד ושם נכון ל-1 בינואר 2017 <http://www.yadvashem.org/righteous/statistics> (July 7, 2017)
- 135 כלי תקשורת שונים דיווחו על טקס זה, למשל: "Pochesne-zvannia 'Pravednykynarodivsvitu' otrymaly 6 ukrains'kykhsimei, 5 – posmertno," June 16, 2016, <http://www.5.ua/suspilstvo/pochesne-zvannia-pravednyky-narodiv-svitu-otrymaly-6-ukrainskykh-simei-5-posmertno-117365.html>; "6 ukrains'kykhrodynotrymalyvidznakyIzrailiu 'Pravednykynarodivsvitu'," June 16, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=DIQGvyB10BM> (all accessed June 17, 2016)
- 136 לדיווחים של התקשורת ולדיווחים ממשלתיים על אירועים אלה ראו "President: Lesson of Babyn Yar Tragedy – Condoning Aggressor only Inflames his Appetite," September 29, 2016, (accessed 10 July 2017); Tamar Pileggi and AFP, "Mournful Ukraine Marks 75 Years since Babi Yar Massacre," *The Time of Israel*, September 29, 2016, <https://www.timesofisrael.com/mournful-ukraine-marks-75-years-since-babi-yar-massacre>; Tamara Zieve, "Ukrainian President: No Ukrainian has the Right to Forget Babi Yar.," *The Jerusalem Post*, September 29, 2016, <http://www.jpost.com/Diaspora/Ukrainian-President-No-Ukrainian-has-the-right-to-forget-Babi-Yar-469148> (all accessed July 7, 2017)
- "President: Lesson of Babyn Yar Tragedy — Condoning Aggressor only Inflames his Appetite," 137 September 29, 2016, <http://www.president.gov.ua/en/news/prezident-urok-tragediyi-babinogoyaru-poturannya-agresoru-1-38341> (accessed July 10, 2017) President Poroshenko's speech given in English on that occasion was video-recorded and placed on *YouTube* on November 1, 2016 by the Israeli journalist Shimon Briman, <https://www.youtube.com/watch?v=Xk1hdQmYjT0&feature=youtu.be> (accessed July 6, 2017)
- 138 מחבר מאמר זה נכה בטקסים המדוברים ביוני ובספטמבר 2016 ומוסר כאן את רשמיו האישיים מן הטקסים שנערכו ב-29 בספטמבר 2016.
- 139 להערכות ולדיווחים של התקשורת בכל הנוגע לדבריו של הנשיא ריבלין ראו Sokol, "Babi Yar as a Symbol of Holocaust Distortion in Post-Maidan Ukraine," pp. 39–40; Tamar Pileggi, "In Ukraine, Rivlin Warns against 'Sin' of Forgetting Nazi Atrocities," *The Times of Israel*, September 28, 2016, <http://www.timesofisrael.com/in-ukraine-rivlin-warns-against-sin-of-forgetting-nazi-atrocities/>; Nikolai Podgorny, "Diplomatichekieprovaly v pamiaty: Pochemu v Kievevadekvatnoreagirui utnaslovaprezidentalZrailia," *Lenta.ru*, September 30, 2016, https://lenta.ru/articles/2016/09/30/rivlin_speech/ (accessed...) <http://kantorcenter.tau.ac.il/moshe-kantor-database-antisemitism-and-racism>
- Julia Zorthian, "Ukraine Will Build a Holocaust Memorial at the Babi Yar Massacre Site", *Time*, (140 September 29, 2016, <http://time.com/4513457/ukraine-announce-holocaust-memorial-babi-yar/> (accessed July 12, 2017)
- Evgenii Evtushenko, cited by Zabarko, *Holocaust in the Ukraine*, p. xvii (141 Burakovskiy, "Holocaust Remembrance in Ukraine," p. 372 (142